

УДК 340.12

Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М.

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЦІННІСНОГО ВІДНОШЕННЯ ДО ПРАВА

Стаття посвячена рассмотрению ценностного отношения к праву. Предложено ключевым для осмысления нигилистического правосознания считать ценностную ориентацию на его нормы. Анализируются западная и восточная правовые культуры относительно ценностного отношения к праву. Показано, что правовой нигилизм в ценностном измерении теряет свою традиционную однозначно негативную оценку и может считаться “нормальным”, обыденным конструктом коммуникативно-правовой среды.

Ключевые слова: ценность, правовой нигилизм, правосознание.

The article is dedicated to analyzing of price-valuable attitude to the right. Valuable relation to the right consider for understanding of right nihilism is proposed. Eastern and western right cultures are analyzing relatively valuable relation to the right. The right nihilism like phenomenon of valuable relation to the right loses its traditional negative mark and may be count as “normal” part of right-communicating surrounding is showed.

Key-words: value, right nihilism, law and order feeling.

Правовий (юридичний) нігілізм є одним з найбільш злободенних і недостатньо теоретично опрацьованих феноменів правосвідомості. Він є самостійним предметом наукових досліджень, тому в рамках даної статті буде зроблена спроба висвітлити лише деякі аспекти його дослідження. Оскільки ключовим для осмислення нігілістичної правосвідомості доцільно вважати ціннісне відношення до права, орієнтацію на його норми, то в рамках подальших міркувань буде порушений ряд проблем правової аксіології й нормативного відношення до права.

Аналіз наукових джерел і публікацій надає підстав стверджувати, що власне поняття цінності завжди було об'єктом інтересу для філософії права, соціології, психології, соціогуманітарних дисциплін у цілому, що виразилося в безлічі різних її теорій і концепцій [1-3 та ін.]. При цьому в аксіологічній літературі можна виділити принаймні дві базових тенденції розуміння цінності: 1) як здатності речей і явищ навколишнього світу впливати на суб'єкта таким чином, що вони сприймаються як блага, що спонукають прагнути до них і домагатися володіння ними; 2) як загальних принципів доцільної діяльності, керуючись якими людина приписує тим чи іншим об'єктам практичну значущість, що спонукує її діяти, поводитися певним чином [4, с. 51-52]. Зважаючи на це, метою й завданням даної статті є спроба неупередженого розгляду й аналізу правового нігілізму крізь призму ціннісного розуміння права й ціннісного відношення до нього¹.

¹ Тема даної статті пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР “Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870).

Очевидно, що специфіка світу культурних явищ пов'язана з буттям людини – правового суб'єкта. З цього приводу російський дослідник С. Касаткін підкреслює, що цінністю буде все, що “стверджує мене в житті й сприяє повноті буття... Подібно до того, як деякі фігури й малюнки можуть бути різними лише при швидкому обертанні предмета, цінності також виникають з руху в напрямку до найбільш повного й глибокого переживання світу. Цінності припускають причетність людини до світу, який нею освоюється в міру своїх сил і можливостей. Вони сприяють ствердженню в людині таких здібностей, без яких світ втрачає значущість і привабливість. Усе, що ми цінуємо у своєму житті, ми цінуємо через нові можливості й форми буття, відкриті завдяки цінностям” [5, с. 117]. Цінності вважаються інтерсуб'єктивними конструктами репрезентативної культури, життєвого світу, за допомогою яких визначаються, організуються й утримуються сфери соціально-історичних значень, особистісні змісти різних феноменів. Вони є продуктами й механізмами спільного існування людей, що, у силу своєї інституціоналізації, “вплетеності” у повсякденні ментальні й поведінкові практики, знаходять певний ступінь об'єктивної фактичності, сприймаються як відчужені сутності. Від цього, однак, вони не перестають залежати від соціальних суб'єктів, існуючи остільки, оскільки активно чи пасивно визнаються останніми.

Зазначимо, що право існує остільки, оскільки суб'єктом за ним вбачається яка-небудь цінність. Як некоректним є ототожнення права з правовими текстами, також очевидно є відсутність права в теоретичній істині, відверненій ідеї, винесеній за межі ціннісного світосприймання, за рамки духовного простору. Як справедливо вказує С. Касаткін: “Зробити висновок про те, з чим ми маємо справу – з правом чи не з правом – неможливо і з аналізу нормативного змісту закону, якщо розглядати цей зміст незалежно від його ціннісного й функціонального значення в контексті єдиного організму культури конкретного суспільства, тобто поза його психосоціокультурною інтерпретацією” [5, с. 118].

Аналогічної думки дотримувався й А. Поляков: “аналіз логіко-нормативного змісту трьох різних текстів, у яких зафіксовані деякі правила поведінки, що передбачають державну санкцію за їхнє порушення, ще не дозволяє зробити висновок про те, з чим ми маємо справу – із джерелом правових норм чи ні. Тільки розглянувши ці правила в соціокультурному контексті певного середовища, можна стверджувати, що одні правила вже не є правовими нормами, оскільки пройшли десятки століть з того моменту, як вони втратили можливість бути і діючими, і реалізованими (наприклад, статті преторського права Стародавнього Риму); інші правила так і не стали правовими нормами, оскільки закон не одержав юридичну чинність, не став законом діючим, і ніякі норми поведінки на його основі не утворилися; а треті правила, хоча й були офіційно визнані як такі, що мають юридичну чинність, не одержали силу соціальну, тобто ніколи й ніким не використовувалися і не застосовувалися, залишаючись записом на папері і, отже, також не стали джерелом норм права” [7, с. 257-258].

Таким чином, через своє аксіологічне наповнення, включення в діючу систему соціальних цінностей правові тексти легітимізуються, трансформуються в нормативні

встановлення, здатні впливати на волю і, відповідно, на поведінку суб'єктів, визначаючи її як правову. Людина має право робити що-небудь тому, що це відповідає встановленому в суспільстві, групі правилу і подібна соціальна відповідність виправдує акти соціального діяча (дозволяє інтерпретувати їх як нормальну, нормативну поведінку). З іншого боку, сама цінність права не є чимось гіпостазованим і відчуженим від правового суб'єкта як діяча, здатного до їхнього визнання й утвердження. Звідси ціннісне сприйняття правового тексту неможливе без установа ціннісного відношення між "об'єктом" і "суб'єктом", тобто без "інтелектуально-емоційного переживання соціальними суб'єктами значущості тієї чи іншої правової норми, що є частиною правової свідомості особистого і суспільного" [7, с. 256-257]. Усе це ще раз підкреслює онтологічну зв'язаність права "антропологічним моментом", його заданість, укорінення в правосвідомості, у духовному життєвому просторі ментальності й культури.

Вирішення питання про цінність права не означає категоричного ствердження її абсолютності, але припускає з'ясування місця й ролі права як складової певного (ситуативного, історичного, соціокультурного) контексту. Навіть у випадку визнання існування деякого ейдосу (об'єктивної ідеї, змісту) права [3, с. 177; 8, с. 40-46], а значить, і іманентно властивих йому цінностей – свободи, рівності, справедливості, відповідальності, порядку, безпеки тощо, останні в будь-якому випадку вимагають своєї інтерпретації, інтелектуального й емоційного наповнення, адекватного специфічним умовам конкретного суспільства, групи, індивіда в тій чи іншій соціальній ситуації.

Цінності, писав Н. Луман, суть приховані в комунікації "сліпі плями", що передбачаються, допускаються у формі натяків і імплікацій [9, с. 206-207]. Цінність права не існує споконвічно, але непомітно привноситься контекстом його конституювання, осмислення, об'єктивації, інтерпретації, використання тощо. "Універсалії нічого не пояснюють, вони самі мають потребу в поясненні" – відзначають Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі [10, с. 16]. Такі фундаментальні категорії, як свобода, рівність, справедливість та інші, є універсальними саме в силу своєї інаковості в різних людей, різних часів і спільнот. Розкриття питання про цінність права, таким чином, вимагає саме рефлексії тих базових основ, тих ментальних, соціокультурних контекстів, з яких право виходить, "виростає", завдяки яким і для яких здійснюється [11].

Культура уявляється живою, конкретно-історичною цілісністю, кожний елемент якої наділяється власним унікальним змістом, цінністю, функціональним навантаженням, одержує свої комунікативні значення. Звідси сприйняття, розуміння, використання культурою навіть, здавалося б, найпрогресивніших сторонніх форм, досягнень неминуче відбувається на основі "культурно-історичної апперцепції", власного емпіричного наповнення. Це завжди є спілкування, інтерпретація, конструювання нового, нетотожного змісту первісного послання знання і його необхідна інтеграція у світ власних значень, архетипів, поведінкових зразків і практик.

Відповідно, насильницька прозахідна модернізація українського соціуму, здійснення інокультурного проекту демократичної правової державності є заздалегідь неефективною кампанією, провальною і навіть катастрофічною без належного “укорінення” у розумах і душах людей. Практична реалізація планів євроінтеграції необхідно вимагає наявності в українському суспільстві не тільки певних економічних і соціально-політичних передумов, але й адекватного змісту ментальності, культури, припускає не тільки і не стільки ревізію позитивного права, скільки зміну фундаментальних, історично сформованих зразків сприйняття, суджень, поведінки, комунікативних кодів, які їх супроводжують, у тому числі і так званого правового нігілізму.

Розкриття феноменів права припускає відмову від їх апріорно-універсалістської, європоцентристської інтерпретації, їх рівневої градації на більш і менш “цивілізовані”, “прогресивні” тощо і вимагає їх розгляду із самої ментальності, культури, на основі утворюючих їх ідей, критеріїв. Різним культурно-хронотопічним контекстам відповідає різний зміст і ціннісно-функціональна ієрархія регуляторів соціальної поведінки.

Домінування правової системи властиве суспільствам західної цивілізації, потреба в праві виникає там, де складаються схожі за тими чи іншими параметрами соціальні й культурні умови. У правових вченнях західної орієнтації домінує думка, що право є і головним засобом, і метою суспільного розвитку. З цих позицій стверджується, що для того, щоб досягти соціальної досконалості, необхідно мати досконалі правові закони. Маючи досконалі закони, можна досягти ідеалу правової держави, а значить, і створити досконале суспільство. Відносини, побудовані на “природно-правових” і договірно-правових началах, розглядаються як пріоритетні для будь-якого соціуму.

У правових вченнях колективістської (східної) правової культури право найчастіше розглядається лише як один із способів, за допомогою якого можна вирішувати обмежені соціальні завдання. Вище права знаходяться мораль і релігія, що згуртовують народ у єдиний духовний організм. Право у цьому контексті часто інтерпретується як узаконений егоїзм, як те, що по своїй суті розмежує, розділяє інтереси соціальних суб’єктів, тому робиться висновок про необхідність прагнути не до права, а до того, що людей поєднує – до соціального служіння в ім’я загального блага, тобто до життя по совісті, а не тільки за законом. Тому не правовий, а релігійно-моральний спосіб життя (часом сполучений зі зневагою до прав, до духовної самотності окремої особистості) є в цьому випадку соціальним ідеалом.

Українській правосвідомості історично більш відповідає саме інструменталістське, етичне сприйняття цінності права. Будучи частиною соціального універсуму, право відіграє в ньому важливу, але допоміжну роль, воно є цінним не саме по собі, а у зв’язку з тими цілями, яких з його допомогою можна досягти. Проте, незважаючи на обмежені можливості й підпорядкованість різним цілям і інтересам, у тому числі чисто егоїстичним, справжнє призначення права вбачається тут у тому, щоб бути необхідною передумовою духовно зрілого суспільства, стверджувати високі моральні ідеали в соціальному житті. Це положення стало підсумковим для

вітчизняного “ренесансу” політико-правової думки кінця XIX – початку XX ст. [12-14].

Такий підхід дозволяє по-іншому концептуалізувати розбіжність цінностей, закріплених в офіційній доктрині, законодавстві, з одного боку, і в правосвідомості – з іншого. Як правило, подібна розбіжність термінологічно передається не інакше, як через поняття “деформації”, “дисфункції” тощо, що позначають ті стійкі зміни психіки суб’єктів, які визначають їхнє негативне ставлення до права і причини неправомірної (нігілістичної) поведінки [6; 15]. Так, “деформація правосвідомості” концептуалізується як складне соціальне й ідейно-психологічне явище правового життя суспільства, що торкається всіх рівнів і видів правосвідомості й характеризується негативністю, масовістю, динамізмом, здатністю до впливу на суміжні сфери суспільного життя.

Подібна термінологія по суті відтворює класичну юспозитивістську тезу про абсолютну цінність права як центру, доміанти юридичного світу, стосовно якого правосвідомість, інші правові феномени – лише моменти його буття, форми й засоби його ствердження. Сам термін “деформація” означає існування деякої первісної цілісності, яка під впливом тих чи інших зовнішніх причин, умов трансформується, втрачає попередній (правильний, адекватний нормі) статус (не тільки форму, але й зміст), розглядається як відхилення від ідеалу, його знищення, скасування, ослаблення, перекручування, деградація тощо. Деформованість правосвідомості є її недосконалість, зіпсованість, наявність у ній вад, руйнування її ідейно-психологічного, духовного стрижня, порушення, розлад її функціональної організації тощо.

Певну спробу вирішення (пом’якшення) однобічності даного підходу знаходимо у Д. Марченка, який вводить поняття “деаксіологізації” правосвідомості, тобто невідповідності між цінностями права й цінностями суспільної свідомості. Юридична цінність розглядається ним як “суспільний чи груповий правовий ідеал, що існує в суспільстві у вигляді уявної мети” і який представлений у системі офіційного законодавства, у юридичній доктрині. Звідси, під деаксіологічною правосвідомістю пропонується розуміти такий “вид правосвідомості, суб’єктивне чи групове потребове цілепокладання якої в юридичній сфері не відповідає суспільній цінності, закріпленій в законі й наявній універсальній передбачуваній потребі усього суспільства” [16, с. 10-12]. Однак і тут, на наш погляд, має місце колишня ціннісна ієрархія, опозиція: право як центр і цінність юридичного світу протиставляється правосвідомості як периферійному утворенню, що повинне засвоїти офіційні стандарти. Сам термін “деаксіологізація” означає руйнування, видалення, відсутність, занепад цінностей, а “деаксіологізована свідомість” є свідомістю зі зруйнованими чи навіть протилежними цінностями, деяка мінлива, кризова свідомість.

Тим часом, будь-яка цінність і норма представляються завжди контекстуальною, конвенціональною, відносною (будучи при цьому соціально обумовленою), вони завжди є продуктом деякого комунікативного простору. Інакше кажучи, ідеал належного відношення до права, норма правосвідомості є не стільки споконвічною якістю (формою) останнього, скільки інтерсуб’єктивним конструктором, оцінкою,

інтерпретацією свідомості, пов'язаною зі здійсненням соціальної влади й регуляції. Як очевидно є природність і достатня поширеність світоглядних розбіжностей між соціальними діячами, їхніми об'єднаннями, так само очевидно є потреба в уніфікації схем мислення й дій, які утворюють соціальний простір. Звідси, використовувані нами критерії нормальності правосвідомості являють собою, як правило, конструкти, створювані офіційною доктриною, позицією еліт. Вони зовсім не обов'язково будуть відповідати ціннісно-нормативній ієрархії й значеннєвим параметрам, що існують у тій чи іншій культурі, соціальній спільноті. Наведені "стандарти" свідомості, взяті у своїй абсолютності, функціонують уже не стільки як наукові поняття, націлені на розкриття споконвічних якостей соціальних діячів, цінностей культурної спільноти, скільки як ідеологічні конструкти, що обслуговують здійснення й інституціоналізацію соціального порядку й влади. Наприклад, конструювання "міфології" правового нігілізму як складової соціально-політичного дискурсу багато в чому зумовлене утвердженням як цінності "права взагалі", що пропонується українському суспільству в сучасних умовах у душі європоцентризму, доктрини юснатуралізму й правової державності, так і цінності права офіційного (публічної влади, що стоїть за ним).

Юспозитивістська юриспруденція апріорно задає стандарт правосвідомості, що зв'язує рівень розвитку останнього з уявленнями (переконаннями) про офіційне право як вищу цінність, вироблену людством, з досить високою правовою інформованістю й компетентністю, впевненістю в необхідності дотримання вимог законодавства, орієнтованістю на встановлені ним зразки поведінки тощо. Це безпосередньо корелюється зі сформульованими І. Ільїним аксіомами правосвідомості, без яких, на його думку, не може бути повноцінного правового суб'єкта [17, с. 308-385]: 1) почуття духовної гідності, 2) автономія або самозаконність духу, 3) взаємне духовне визнання. Сюди ж, очевидно, варто додати усвідомлення людьми своїх природних прав і свобод (відповідно до діючого права), активне протистояння порушенням законності, боротьба за зміну визнаного несправедливим нормативно-правового акта правовими засобами тощо. Стосовно останнього Ж.-Л. Бержель відзначає, що навіть у ситуації визнання права народу на опір режиму пригноблення законодавець не може виходити з природної справедливості: "Тільки будучи закріпленими позитивним правом, норми природного права впливають ефективно. У протилежному випадку важко собі уявити, як законодавець може дозволити своїм громадянам укриватися від виконання власного закону під приводом виконання природних законів, які він усунув, чи як він може відмовитися від того, щоб переконати громадян у необхідності поваги позитивного права, якщо останнє суперечить природному праву. Тільки бунт або силовий вплив можуть у такому випадку перевернути існуючий порядок і, незважаючи на те, що в окремих екстремальних випадках заперечення права й суспільної організації може здатися необхідним, саме легітимність заперечення завжди залишається невизначеною, саме від практики заперечення завжди виходить об'єктивна небезпека, яку не можна залишати без уваги" [18, с. 46-47].

Таким чином, виходячи з викладеного вище, можна зробити висновок, що центральними для правових суб'єктів будуть норми й цінності, що утворюють систему їхнього життєвого світу, репрезентативної культури, безпосередньо конструюються й відтворюються ними в повсякденних ментальних і поведінкових практиках, виступають тією безсумнівною призмою, яка опосередковує розуміння, відчуття й перетворення навколишньої соціальної реальності. При такій позиції правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права втрачає свою традиційну однозначно негативну оцінку, може вважатися “нормальним”, повсякденним механізмом (конструктом) будь-якого комунікативно-правового середовища, невід'ємною складовою світовідчуття, природною опозицією, властивою будь-якому історичному й соціокультурному контексту.

Література:

1. Каган М.С. Философская теория ценностей. – СПб.: Лань, 1997.
2. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 4-36.
3. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Х.: Право, 2002.
4. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія. – К.: НУВС, 2000.
5. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. – М.: Канон, 1998.
6. Касаткин С.Н. Правосознание как категория правоведения (теоретико-методологический аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Самара, 2003.
7. Поляков А.В. Общая теория права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001.
8. Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999.
9. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социология. – 1991. – Вып. 1. – С. 202-214.
10. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия. – М.-СПб.: Алетейя, 1998.
11. Дзьобань О.П. Ідеї вільнодумства у філософії французького просвітництва як одне із джерел постмодернізму // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – № 1. – С. 33-38.
12. Вышеславцев В.П. Этика преображенного Эроса / Вступ. ст., сост. и коммент. В.В. Сапова. – М.: Республика, 1994.
13. Желтова В.П., Дробницкий О.Г. Философия и правосознание // Философия и ценностные формы сознания. – М.: Наука, 1978.
14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вища школа, 1992.
15. Дзьобань О.П., Ріпа О.Л. Основні ознаки української національної правової ментальності // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173-176.
16. Марченко Д.Э. Деаксиологическое правовое сознание и его формы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12:00:01. – Волгоград, 2001.
17. Ильин И.А. О сущности правосознания // Ильин И.А. Сочинения в 2-х т. – М.: Политиздат, 1993.
18. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ. ред. В.И. Даниленко / Пер. с франц. – М.: NOTA BENE, 2000.